

KARL BÜHLER (1879-1963)
Taaltheorie en taalpsychologie rond 1930

Frank Vonk

1. Leven en werk van Karl Bühler

De Duits-Oostenrijkse arts en filosoof Karl Bühler werd op 27 mei 1879 in Meckesheim in de buurt van Heidelberg als zoon van een spoorwegambtenaar geboren. Tussen 1899 en 1903 studeerde hij medicijnen in Freiburg im Breisgau en promoveerde op een studie over problemen bij kleurwaarnemingen. Daarna studeerde hij wijsbegeerte in Straatsburg en promoveerde in 1904 op de psychologie en kennistheorie van de achttiende-eeuwse Schotse filosoof Henry Home (Lord Kames; 1696-1782).

Bühlers onderzoek na 1904 was veeleer psychologisch van aard. Hij werkte tot 1915 in Würzburg, Bonn en München samen met onder anderen Oswald Külpe (1862-1915), een leerling Wilhelm Wundt (1832-1920; de oprichter van het eerste Duitse psychologische laboratorium in 1879). Tijdens deze samenwerking legde Bühler zich naast denkpsychologisch onderzoek ook toe op onderzoek naar de ontwikkeling van de hogere functies van de mens, zoals het oordelen en de spraak. Zijn *Habilitation*, een uitvoerige studie om de bevoegdheid te verkrijgen om aan een universiteit te doceren, voltooide Bühler in 1907.

Na de dood van Külpe wordt Bühler hoofd van de psychologische afdeling van het filosofisch instituut in München. Bij begin van de Eerste Wereldoorlog had Bühler naast het docentschap aan de universiteit taken als arts te velde verricht; na de dood van Külpe werd hij van die taken een half jaar vrijgesteld. Tijdens deze oorlog verrichtte hij ook praktisch psychologisch onderzoek naar tests voor de geschiktheid van piloten en vrachtwagenchauffeurs.

In 1916 trouwt Bühler met Charlotte Malachowski (1893-1974), een ambitieuze Berlijnse studente die na de dood van Külpe via de Berlijnse filosoof-psycholoog Carl Stumpf (1848-1936) bij Bühler terecht kwam voor onderzoek naar hogere denkprocessen. Zij kregen twee kinderen, Inge(borg), geboren in 1917, en Rolf, geboren in 1919 (beiden zijn in de jaren tachtig overleden).

Van 1918 tot 1922 werkt Bühler als hoogleraar filosofie en pedagogiek in Dresden, waar hij o.a. een lijvige studie naar de fysiologische en psychologische ontwikkeling van het kind voltooit. Hierin houdt hij zich ook bezig met de ontwikkeling van de taal. In deze tijd vallen ook zijn eerste puur taaltheoretische studies naar de functies van woord en zin. Teruggrijpend op een rijke traditie aan taalfilosofisch, taalpsychologisch en taalsociologisch onderzoek - hoewel niet altijd onder deze benamingen verricht - werkt Bühler een taaltheorie uit die synthetisch van aard is. Door gebruik te maken van inzichten uit de verschillende wetenschappen die het

Volgens Bühler is spreken een vorm van handelen. Dat houdt in dat de traditionele bewustzijnspsychologie, waarin sprake was van voorstellingen, oordelen, emoties e.dgl. in een handelingspsychologisch concept wordt geperst, waarin sprake is van sturings- en/of beïnvloedingsprocessen, die echter niet mogen worden gezien als behavioristisch. Om te voorkomen dat mensen handelende automaten worden, fungeert het signalen ontvangende en verstorende individu als een tekengebruiker. Deze verstuurt en ontvangt tekens die in een bepaalde situatie moeten worden gecodeerd en gedecodeerd. Deze specifiek menselijke processen kennen aan het individu een beduidend grotere autonomie toe dan het behaviorisme. Mensen handelen op basis van in de handelingspraktijk verworven inzichten die beduidend complexer zijn dan de tekenprocessen bij min of meer sociaal levende dieren (mieren, bijen, chimpansees e.dgl.).

verschijnsel taal als voorwerp van onderzoek hebben, lukt het Bühler in de jaren dertig om een model te ontwikkelen, waarin die inzichten worden samengebracht (gesynthetiseerd), het zogenaamde organonmodel van de taal.

Vanaf 1922 is Bühler gewoon hoogleraar filosofie, psychologie en pedagogiek aan de universiteit van Wenen. Hier zal hij tot zijn gedwongen emigratie in 1938/39 werkzaam blijven. Hij zet een bloeiend psychologisch instituut op dat vele psychologen zal opleiden en wereldwijd een grote aantrekkingskracht uitoefent op psychologiestudenten. Voorts treedt Bühler zelf in de jaren twintig en dertig in contact met diverse groten op het gebied van de psychologie en taalkunde. In Wenen is hij de collega van de taalkundige Nikolai Trubetzkoy (1890-1938), die onder meer de structuur van klinkersystemen in verschillende talen zou beschrijven, en van Moritz Schlick (1882-1936), één van de grondleggers van het logisch positivisme (de Weense Kring of de Verein Ernst Mach). Menig inzicht uit fonologische kringen zou Bühler in zijn taaltheoretisch model inpassen. Tijdens de vele taalkunde- en psychologiecongressen in de jaren twintig en dertig presenteert Bühler deelstudies van zijn belangrijkste taaltheoretische studie *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache* (1934). Zo is het tekenbegrip en het beginsel van abstracte relevantie uit de fonologische context afkomstig.

Opmerkelijk is dat ook de psychologische denkbeelden die Bühler in 1927 in *Die Krise der Psychologie* had uitgewerkt, een axiomatic van de psychologie, teruggaan op zijn opvatting over de functie(s) van taal in het menselijk handelen. Een uitgewerkte handelingstheorie zal men bij Bühler niet aantreffen, maar wel is duidelijk dat hij vele eigentijdse interdisciplinaire opvattingen over "handelen" in het taalmodel uit 1934 heeft ingepast. Essentieel is dat in "het grote huis van de psychologie" niet gesteld kan worden, dat bepaalde opvattingen over het menselijk gedrag daar niet thuishoren. Men zou hooguit kunnen zeggen, dat ze onvolledig zijn en aanvulling behoeven van andere psychologische theorieën.

BÜHLER EN DE PRAAGSE SCHOOL

Trubetzkoy werd bekend met zijn artikel "Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme", dat in 1929 in het eerste nummer van het orgaan van de Praagse linguïsten, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* verscheen. Hierin ging het om de ontwikkeling van een beschrijvingsmodel van klanken niet op basis van fysische (aanschouwelijke), maar op basis van abstracte (bij Trubetzkoy nog psychologische) kenmerken, namelijk klankvoorstellingen. In deze visie werd de taal losgemaakt uit haar onafhankelijkheid van de taalgebruiker, maar werd zij ingebed in en onderdeel van het taalgebruik. Zo ontstaat geleidelijk een taalopvatting, waarin *betekenis* en *taalhandelingen* als min of meer abstracte, niet-aanschouwelijke componenten van menselijk handelen in een sociale context worden ingebed (vgl. Toman 1995).

Trubetzkoy werd evenals Bühler in 1922 hoogleraar te Wenen en werkte nauw samen met de Praagse linguïstenkring rond o.a. Roman Jakobson (1896-1982). In deze kring ontstond uit een combinatie van belangstelling voor folklore, poëzie en literatuur en taalverschillen een theorie over taal, waarin conventionaliteit en hierop gebaseerd de arbitrariteit van het taalteken een belangrijke rol innamen. Vanuit deze optiek was het niet langer mogelijk om taal als psychologisch verschijnsel te beschouwen, maar overstijgt ze het individu. Bühler zal in dit verband over "Sprachgebilde" of taalstructuur spreken om aan te geven, dat taal een subjektonafhankelijke, meer formele dimensie kent, die los van de individuele psyche kan staan.

Naast zijn werkzaamheden aan de universiteit is Bühler ook actief aan het instituut voor de lerarenopleiding, dat de pedagogische ideeën van Otto Glöckel (1874-1935) in de praktijk trachtte te brengen. Deze sociaal-democratische schoolhervormer had er mede voor gezorgd dat Bühler naar Wenen kwam; hij stelde ruimten voor een uit te breiden psychologisch laboratorium ter beschikking in het gebouw van de stedelijke schoolinspectie. Glöckel was een groot voorstander van de komst van Bühler naar Wenen. Deze had immers in zijn ontwikkelingspsychologische studie uit 1918, *Die geistige Entwicklung des Kindes*, een psychologische en biologische basis gelegd voor een didactiek die van het kind uitging, d.w.z. de verschillende leerstadia uitvoerig in beeld had gebracht en proefondervindelijk had onderbouwd. Het kind ontwikkelt zich niet autonoom, maar wordt door verschillende factoren gestuurd. Een van die factoren is de taal, die in meer en

Carel van Parreren schrijft in zijn weergave van Charlotte Bühlers ontwikkeling als psychologe het volgende:

"Uit het experimentele onderzoek, waarin allerlei materialen werden betrokken, niet alleen blokken of kubussen maar ook het werken met potlood of met constructiemateriaal in de geest van het huidige lego, bleek een ontwikkeling die zich in een aantal duidelijk onderscheiden fasen voltrok. De baby vertoonde allereerst 'onspecifieke materiaalbehandeling', dat wil zeggen, doet met alles wat het in z'n handjes krijgt hetzelfde: hanteren, in de mond steken enzovoort. Rond de eerste verjaardag wordt met bepaalde materiaalsoorten al meer specifiek omgegaan: het kind steekt nu dingen die daar geschikt voor zijn, in elkaar (zoals de fameuze holle kubussen). Er volgt nu een uitgebreide fase van functioneren. [...]. Dan gaat het kind echter krijgen voor datgene wat zijn eigen hantering heeft opgeleverd: wat voor produkt is er ontstaan? Het kind gaat op zeker moment dat produkt ook 'benoemen' het heeft 'een huis' getekend of gebouwd. Dat leidt weer tot het niet pas achteraf zeggen wat het gemaakte voorstelt, maar het vooraf stellen van het doel: 'ik ga een huis bouwen'. De taakgerichtheid doet zijn entree. Ten slotte evolueert ook het produkt: het krijgt meer en meer gelijkenis met datgene wat het moet afbeelden, en het kan ook werken" (Van Parreren 1989:39).

Dat hier een relatie tussen de ontwikkelingen van motorische functies, psychische processen, abstractie, denken en last but not least taal wordt gegeven had reeds Karl in zijn taaltheoretische studies in de jaren twintig *theoretisch* geconcludeerd. Charlotte ging het er met name om dit inzicht *experimenteel* te onderbouwen.

minder rudimentaire vorm de ontwikkeling van andere menselijke functies representeert, bijvoorbeeld in het tekenen van het kind. De samenhang tussen de verschillende lichaamsdelen, bijvoorbeeld dat de armen niet uit de heupen komen, maar iets hoger aan het lichaam vastzitten, is weliswaar een waarneembaar gegeven, maar blijkbaar kunnen kinderen deze verhoudingen van de lichaamsdelen

Charlotte Bühler onderzocht met name dagboeken van jeugdigen om zo het zieleleven van adolescenten te ontdekken en bloot te leggen. Haar werden na publikatie van de gegevens uit een drietal dagboeken vele dagboeken toegestuurd. In *Kindheit und Jugend* (1928) lukte het Charlotte een theoretisch adequate theorie van de menselijke ontwikkeling te geven. Het ging hier om een reeds door Karl Bühler ontwikkeld fasenmodel, waarin een steeds complexere relatie tussen kind en omgeving ontstaat. Het gaat om het vervullen van behoeften die in de relatie tussen individu en omgeving ontstaan.

ten opzichte van elkaar nog niet cognitief verwerken en tekenen ze de armen ter

hoogte van de heupen. Het is blijkbaar nog niet mogelijk een proportioneel juist totaalbeeld te geven.

Bühler ging in zijn studie uit van colleges die hij al in 1911 in Bonn had gegeven en van observaties van hun kinderen. Een populaire samenvatting van zijn ontwikkelingspsychologische ideeën verscheen in 1919. Het onderzoek naar de ontwikkeling van het kind was een van de belangrijkste takken van het Weens psychologisch instituut. Meer dan de helft van alle dissertaties die in Wenen tussen 1923 en 1938 werden geschreven hadden betrekking op de kinder- en jeugdpsychologie. Charlotte Bühler was hier de belangrijkste drijfveer van onderzoek. Samen met haar assistentes Hildegard Hetzer en Lotte Schenk-Danzinger werkte zij in de zogenaamde "Kinderübernahmestelle" in Wenen, waar kinderen in hun lichamelijke en geestelijke ontwikkeling werden geobserveerd en hun gedrag uitputtend werd beschreven. Overigens beperkten Charlotte en haar medewerkers zich niet alleen tot kinderen, maar trachtten zij alle stadia van de menselijke ontwikkeling in kaart te brengen. Daarmee probeerden zij uiteindelijk een antwoord te geven op de vraag naar de zin van en zingeving in het menselijk leven, zoals Hildegard Hetzer het uitdrukt (vgl. Hetzer 1988; vgl. ook de autobiografie van Charlotte Bühler 1972). In haar autobiografie beschrijft Charlotte uitvoerig hoe dit onderzoek in haar werk ging. Ze observeerde kinderen en trachtte vanuit een theoretisch kader, waarin het scheppen van een blijvend werk werd afgezet tegen een louter functioneren in een handelingscontext, de geestelijke ontwikkeling van het kind te begrijpen. Zo geeft ze het voorbeeld van het onwillekeurige "spelen" met dingen, de zogenaamde "Funktionslust", dat uiteindelijk leidt tot het gebruik van een stuk speelgoed waarvoor het is bedoeld, dat wil zeggen tot een meer specifiek gebruik.

Naast waarnemingspsychologisch, taalpsychologisch en ontwikkelingspsychologisch onderzoek werd er in Wenen ook sociaalpsychologisch onderzoek verricht. Er werd een "Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle" ingericht en onder leiding van Paul Lazarsfeld werd een kwantitatief en kwalitatief beeld gegeven van het leven van werklozen in het dorp Marienthal. Dit brede onderzoekskader kreeg in de jaren twintig, met name door de lobby van Charlotte Bühler, financiële ondersteuning van de Amerikaanse Rockefeller Foundation. Charlotte reisde in 1924 naar de Verenigde Staten en naast het geld dat ze daar voor tien jaar wist binnen te halen, maakte ze kennis met de Amerikaanse hoofdstroom in de psychologie, het behaviorisme. Voor onderzoek naar het gedrag van jonge kinderen was deze methode uitermate geschikt, zoals Karl ook al had vastgesteld in zijn ontwikke-

"Dichtung und Wahrheit"

Men moet bedenken dat Bühler bij zijn overhaaste vertrek uit Wenen al zijn spullen had moeten verkopen - een taak die zijn dochter Ingeborg tijdens de gevangenschap van haar vader op zich had genomen - en zijn complete handbibliotheek kwijtraakte. Over de problemen rond Bühlers Weense nalatenschap berichtte in 1987 Achim Eschbach. Onder andere zouden manuscripten achter het IJzeren Gordijn zijn opgedoken en zouden deze door "mindere" psychologen zijn gebruikt voor eigen werk. Zo zou in 1964 een denkpsychologische studie zijn verschenen van de hand van ene Dr. K., die tot dan toe slechts pedagogische studies het licht had laten zien.

De bibliotheek van Bühler en zijn manuscripten zouden zijn opgeslagen bij een expeditiebedrijf, de firma Schenker & Co. in Wenen. Men zegt dat deze zouden zijn vernietigd tijdens de oorlog, maar er zouden in 1940 ook boeken van Bühler ten behoeve van het psychologisch instituut zijn aangekocht. Toch zijn er geen boeken uit de nalatenschap van Bühler in de bibliotheek van het psychologische instituut te vinden.

Ook zou Bühler in de gevangenis een taal- en denkpsychologisch manuscript hebben geschreven op het pakpapier dat Ingeborg gebruikte om de was naar de gevangenis te brengen. Dit manuscript dat ook in de kisten bij Schenker terecht zou zijn gekomen, is verdwenen.

lingspsychologisch onderzoek. Echter, het behaviorisme stuitte bij Karl op grote weerstand, wanneer het ging om psychologisch onderzoek naar het gedrag van volwassenen. Natuurlijk spelen omgeving en beïnvloeding een belangrijke rol, maar daarmee is niet gezegd, dat de menselijke geest in het ontwikkelingsproces niet ook van groot belang moest worden geacht. Hier onderscheidt zich de toch meer 19de eeuwse, filosofisch geschoolde universiteitshoogleraar van de praktisch ingestelde psychologe, die het veeleer om praktische resultaten en toepassingen van onderzoek ging.

Tot 1938 kon Bühler min of meer ongestoord werken in Wenen. Ook al waren de jaren dertig verre van gemakkelijk, er bleef steeds geld binnenstromen om onderzoek te kunnen blijven verrichten en nieuwe generaties psychologen op te leiden. Vele psychologen verdwenen echter ook al naar de Verenigde Staten, waar ze vanwege hun joodse achtergrond minder gevaar liepen. Bühler zelf weigerde naar de Verenigde Staten te emigreren, ook al konden Charlotte en hij in 1930 al een baan aan de Harvard universiteit aanvaarden. Sedert februari 1938 verbleef Charlotte enkele weken in Londen. Hier vernam ze dat Hitler Oostenrijk had veroverd. En ook moest ze enkele weken later horen, dat Karl gevangen was gezet. Van 23 maart tot en met 7 mei 1938 verbleef Bühler in een politiecel te Wenen. De

Evenals het spreken als uitdrukkingsverschijnsel is het tekenen in eerste instantie ongestructureerd, schematisch. Taal en betekenis leiden er toe, dat het kind in staat is om de wereld in woorden te representeren (weer te geven) en dit leidt uiteindelijk in de ontwikkeling van het tekenen tot een verfijning van de oorspronkelijk slechts schematische weergave van bijvoorbeeld hoofd, romp, armen en benen. Het kind tekent uiteindelijk niet wat het ziet, maar wat het door zijn meer of minder ontwikkelde abstractievermogen ("onaanschouwelijk" denken) wil uitdrukken. Het kind schematiseert als het ware zijn omgeving, hetgeen niet alleen duidt op een visuele verwerking van zijn omgeving, maar met name ook op een relatief onafhankelijke werking van het denken, waarin een aantal basisbegrippen het tekengedrag sturen. Met de ontwikkeling van de taal, en daarmee van het representatievermogen, ontwikkelt zich geleidelijk de mogelijkheid om een proportioneel adequatere weergave van waargenomen dingen te geven (vgl. Van Hezewijk 1988).

voornaamste reden om hem vast te houden waren zijn contacten met de Weense sociaaldemocraten, waaronder Otto Glöckel. Bovendien had Charlotte joodse voorouders. Via Noorse diplomatieke wegen lukte het Charlotte om Karl vrij te krijgen en hem naar Noorwegen te halen. In 1939 emigreren Karl en kinderen naar de Verenigde Staten, waar ze moesten vaststellen, dat vrijwel alle gerenommeerde leerstoelen al waren bezet door onder meer geëmigreerde collega's uit Europa. De Bühlers moesten genoegen nemen met mindere leerstoelen en hadden niet meer die invloed die ze in de jaren twintig en dertig in Europa hadden gehad. Het schijnt, dat Karls beperkte kennis van het Engels hier mede toe heeft bijgedragen. In 1945 kon Karl terugkomen naar Wenen (een zogenaamde "Rückberufung"), maar de leerstoel van Charlotte (ontwikkelingspsychologie) was reeds bezet door de psychologe Silvia Klimpfinger. Bovendien wilden de Weense autoriteiten geen bijdrage leveren aan het retourticket van Karl en evenmin konden ze aan zijn verzoek voldoen om met terugwerkende kracht het salaris waar hij sedert 1938 recht op had te betalen (vgl. Fleck 1987). In de jaren veertig en vijftig werkte Bühler in Amerika vrij geïsoleerd aan een reeds in *Die Krise der Psychologie* aangesneden thema: de sturing van gedrag.

Van huis uit was Bühler arts en onderkende hij het belang van de biologische sturing van dierlijk en menselijk gedrag. Zo publiceert hij tussen 1952 en 1954 een

aantal studies over contactsturing en navigatie. Hierbij maakt hij onderscheid tussen "nabijsturing" en de factoren die hierin een rol spelen en "sturing over afstand", waarbij bijvoorbeeld de rol van sterrenstelsels bij vluchten van trekvogels werd bestudeerd. Nog in 1960 verschijnt een duitstalige (!) studie naar het gestaltbeginsel bij mens en dier.

In 1929 had Bühler in Barcelona een lezing gegeven over de zijns inziens verwerpelijke Amerikaanse cultuur en de nog minder adequate behavioristische beschrijvingen van menselijk gedrag ("Europa und der amerikanische Kulturwille"). Hierin bekritiseert hij de manier, waarop in Amerika de omgeving als enige sturingsfactor van menselijk gedrag wordt gezien (vgl. Vonk 1992:157ev). Vele latere auteurs zien hierin ook een van de redenen, waarom Bühler een buitenstaander is gebleven in de Amerikaanse psychologenwereld. Dat gold dan in feite ook voor zijn kritiek op de psychoanalyse, een stroming die in de jaren veertig sterk opkwam in Amerika. Deze kritiek vindt men in *Die Krise der Psychologie*, deel IV.

Over Bühlers leven in Amerika verhaalt uitvoerig en anekdotisch Gustav Lebzelter (1968). Hij bericht over de vele tevergeefse pogingen om toegepast psychologisch actief te zijn, hetgeen Charlotte op grond van haar praktische instelling beter lukte. Toch had hij enkele vrienden, waarmee hij onder meer over zijn cybernetische inzichten correspondeerde en over zijn belangstelling voor Charles Sherrington's *Man on his nature*. In 1956 en 1960 bezocht Karl Wenen respectievelijk Bonn. Als erepresident van het internationale psychologencongres ontving Bühler de Wundt-plaquette. Hij stierf op 24 oktober 1963 in Los Angeles en werd begraven op het "Forest Lawn Memorial Park".

2. Tussen psychologie en taalwetenschap. Aspecten van gedrag en taal

Het ging Bühler in dit onderzoek om het weerleggen van een op voorstellingen gebaseerde psychologie, zoals deze in de 19de eeuw door Johann.Friedrich Herbart (1776-1841) was ontwikkeld. Külpe en zijn leerlingen trachtten een psychologie te ontwikkelen, die niet in de pas liep met de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen, maar veeleer met die in de geesteswetenschappen, waarin plaats was voor een methode van het begrijpen ("Verstehen") en niet van het verklaren ("Erklären") van menselijk gedrag. Herbarts opvattingen worden als associationistisch, atomistisch, sensualistisch en mechanistisch beschouwd - als reactie op de in zijn tijd dominante positie van de Duitse idealistische filosofie van Immanuel Kant (1724-1804), Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Wilhelm Josef Schelling (1775-1854) en Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). In het voorwoord tot de tweede druk van *Die Krise der Psychologie* schrijft Bühler als reactie op deze Herbartiaanse psychologie, dat deze door de denkpsychologie, gestaltpsychologie, het behaviorisme en de geesteswetenschappelijke psychologie worden bekritiseerd.

Bühlers vroege denkpsychologische onderzoek betrof met name de hogere denkprocessen (o.a. begrijpen, (her-) kennen, zich herinneren), en de beleving daarvan.

DE SPEELKAARTEN

Een voorbeeld van een denkpsychologisch experiment vindt men in Oswald Külpes onderzoek naar de onbewuste bewustzijnsinhouden die een rol spelen bij het onderkennen van bijvoorbeeld de relatie tussen de kleur en de vorm of het soort van speelkaarten. We kennen de kleuren rood en zwart en de vormen harten, ruiten, schoppen en klaver. Wanneer nu een gerichte opdracht wordt gegeven om de kaart te benoemen die door de proefleider wordt getoond dan is dat geen enkel probleem. Ook niet, wanneer naar de kleur van de speelkaart wordt gevraagd. Wanneer nu de opdracht ("Aufgabe") wordt gegeven om onregelmatigheden te benoemen, wanneer bijvoorbeeld rode schoppen of zwarte harten in een reeks van voorts juiste combinaties worden getoond, dan lukt dat in eerste instantie niet, omdat de verwachtingen de waarneming en classificatie van speelkaarten sturen. Dit is slechts een voorbeeld van gestuurde probleemoplossingen die men in denkpsychologische tests kan vinden.

Uitkomst van dit onderzoek was ondermeer dat ons denken niet kan worden begrepen vanuit geïsoleerde voorstellingen en denkbeelden, maar onaanschouwelijke momenten kent. Wanneer een proefpersoon in een zogenaamd denkpsychologisch experiment een taak ("Aufgabe") krijgt, dan probeert h/zij niet in eerste instantie de samenstellende elementen te isoleren en te begrijpen, maar tracht h/zij het geheel vanuit de bedoeling ("Intention") van de taak te begrijpen. Dit begrip nu is niet puur aanschouwelijk van aard, maar vaak het resultaat van een aha-beleving, een plotseling inzicht in de structuur en de bedoeling van de taak en het antwoord erop. Kennelijk bestaat ons denken niet uit een aantal te analyseren elementen of voorstellingseenheden, maar uit een aantal structureringsprocessen ("acten") of functies, die niet uit de betekenis van de samenstellende delen is te begrijpen, maar als ordeningsbeginselen van ons geestelijk functioneren moeten worden gezien. Het functie-begrip waar Bühler hier van uitgaat, stamt van een van zijn vroegere leermeesters, de filosoof en psycholoog Carl Stumpf. Deze had in 1871-73 in Würzburg bij Franz Brentano gestudeerd, zoals vele andere, later eveneens bekend geworden wetenschappers, waaronder de latere fenomenoloog Edmund Husserl (1859-1938) en de psychologen Alexius Meinong (1853-1920) en Christian von Ehrenfels (1859-1932). Brentano had hun belangstelling niet zozeer voor denkinhouden, maar veeleer voor de actieve, productieve denkprocessen gewekt. In de Brentano-school ging de aandacht niet naar fysiologische processen, maar naar cognitieve processen, zoals voorstellen, voelen, oordelen of emoties. Deze processen of acten vormden het vertrekpunt voor de psychologie. Met deze opvatting ontwikkelde Brentano zijn eigen opvattingen tegenover Wilhelm Wundts veeleer fysiologisch bepaalde experimentele psychologie. De cognitieve functies konden volgens Wundt niet experimenteel worden onderzocht, zij vereisten een andere, *historische* methode. Deze methode gaat ervan uit, dat denken, spreken en handelen zijn ingebed in een sociaal-historische context, waarbinnen individuen door onderlinge samenwerking een cultuur voortbrengen d.w.z.: taal, religie, mystiek, ethiek, recht enz. In zijn kritiek op Bühlers denkpsychologische "schijnexperimenten", zoals hij ze noemt, maakt Wundt duidelijk wat er mankeert aan dit onderzoek: introspectie, de eigen waarneming van gedachten en voorstellingen op basis van een begrijpen van een taak, levert geen valide, objectief betrouwbare kennis op van de menselijke geest. Immers, de leider van het experiment heeft geen inzicht in het verloop van het denkproces. H/zij is volledig afhankelijk van de

protocollen die worden gemaakt op basis van de uitspraken van de proefpersonen. Bovendien spelen zoveel oncontroleerbare factoren mee bij deze experimenten, dat elk experiment op zichzelf komt te staan, een klinische herhaling lijkt onmogelijk. Alleen het gegeven dat de experimenten in een laboratorium worden verricht, lijkt hen een wetenschappelijk karakter te geven. Desalniettemin is een belangrijke uitkomst van het denkpsychologisch onderzoek, dat de rol van de taal bij het onder woorden brengen van inzichten uitermate belangrijke is bij de beschrijving van denkprocessen. Men kan deze eigenlijk niet experimenteel onderzoeken. In dat opzicht heeft Wundt eigenlijk wel gelijk gehad: zijn psychologische experimenten waren echter beperkt tot fysiologische processen, zodat niet zo zeer de methode van psychologisch onderzoek de kern van het debat tussen Bühler en Wundt vormde, maar veeleer het gebied dat psychologisch onderzoek dient te bestrijken.

Restanten van en inzichten uit denkpsychologisch onderzoek zijn vrijwel in alle latere psychologische studies van Bühler terug te vinden. Zo ook in zijn ontwikkelingspsychologisch onderzoek en in zijn algemeen-psychologische studies uit de jaren twintig en dertig. Het verwondert niet dat de rol van taal als instrument van het denken hierin een belangrijke, zo niet de belangrijkste plaats inneemt. In zijn ontwikkelingspsychologische studie over de ontwikkeling van het denken van het kind uit 1918 vormt de ontwikkeling van de taal een soort paradigma, dat die cognitieve ontwikkeling spiegelt. Het organonmodel van de taal, waarop in de volgende paragraaf nog nader zal worden ingegaan, vindt men in rudimentaire vorm terug in de ontogenese van het zich ontwikkelende kind. In het kort kan men zeggen, dat de in de ontwikkeling van het kind steeds complexer wordende taalstructuren een steeds grotere afstand tussen denken en werkelijkheid mogelijk maakt. Er vindt een verinnerlijking van handelingsstructuren plaats die in taal kunnen worden uitgedrukt - bijvoorbeeld het beschrijven van een landschap waar niet onmiddellijk aanschouwelijk naar gewezen kan worden, het weergeven van interactionele patronen als geven en nemen, dingen brengen die je nodig hebt of het komen en weggaan van personen.

De sociale basis van taal wordt in het geestelijke ontwikkelingsproces van het kind als het ware verinnerlijkt. In *Die geistige Entwicklung* geeft Bühler een driefasenmodel, dat hij later in een andere vorm in zijn taaltheorie heropneemt. Wanneer een kind geboren wordt, kunnen alleen biologisch-fysiologische functies worden onderscheiden. Een belangrijke functie is het grijpen, dat echter nog niet gericht (intentioneel) geschiedt. Er is veeleer sprake van een reflex. Een reflex is echter nog geen reactie. Men mag niet veronderstellen, dat het kind *ergens* op reageert, dat wil zeggen: er wordt puur van uitgegaan, dat het kind een aangeboren instinkt heeft, waarmee het instinktieve behoeften vervult, zoals de behoefte aan voedsel. In zijn omgeving zal het echter merken, dat er wordt gereageerd op zijn gedragingen. Deze reacties beïnvloeden het gedrag van het kind en leiden ertoe dat het gericht reageert op prikkels. Deze primitieve vormen van gedrag worden met instinkt en dressuur of training benoemd. Hier onderscheidt zich het kind nauwelijks van de meeste sociaal levende dieren, zoals bijen, mensapen of mieren. Uiteindelijk ontwikkelt zich de taal, waarin het kind waarnemingsonafhankelijk of indirect kan worden gestuurd en ook zelf stuurt. Hier ontwikkelt zich het specifiek menselijke vermogen, om onafhankelijk van een directe waarneming op de wereld der dingen en standen van zaken betrekking te nemen.

Een voorbeeld van de problemen waar men op stuit, wanneer men taal, in het bijzonder het referentiële karakter van woorden, zou herleiden tot een gril van een individu, is het verhaal *Ein Tisch ist ein Tisch* van de Duitse schrijver Paul Bichsel. Om te breken met de alledaagse sleur, een patroon waarin alles zijn vaste plaats en vaste betekenis heeft, besluit een oude man in grote woede, maar toch ook opgelucht, een bed niet langer bed, maar schilderij te noemen, een tafel wordt een kleed, een krant een bed, het koud hebben wordt kijken, liggen wordt bellen, staan wordt het koud hebben enz. enz. Zo ontstaat een zin als "s mans bleef de oude voet in het schilderij bellen, om negen fles plaatste het fotoalbum, de voet vroom op en bladerde op de kast, opdat hij niet naar de morgen keek". De man moest lachen om de andere mensen, die hij niet begreep, omdat hij zijn oude taal vergat. **Zij** waren niet meer in staat om met hem te praten en hem te begrijpen. Dat is het trieste aan dit verhaal, niet dat de man een andere taal sprak. Uiteindelijk sprak de man met niemand meer en vereenzaamde.

Met zijn ontwikkelingspsychologie bevindt zich Bühler in de buurt van opvattingen van Lew Vygotsky (1896-1934) en George Herbert Mead (1863-1931). Dezen ontwikkelden vrijwel tegelijkertijd, de een in Moskou, de ander in Chicago, een model van psychische en sociale ontwikkeling van het kind dat voortbouwt op sturing van handelen in de pré-linguale fase, met name het "converseren" met behulp van gebaren. Aan elk cultureel bepaald handelen liggen primitieve, biologisch gestuurde gedragingen ten grondslag, die pas in een later stadium zin krijgen. Het ontwikkelen

De consequenties van Böhlers axiomatic voor de psychologie reiken overigens verder dan de geestelijke ontwikkeling van het kind. Ze bestrijkt op een kritische wijze vrijwel het gehele veld van psychologisch onderzoek in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Zowel het behaviorisme als de psychoanalyse, de cultuurpsychologie als de fysiologische psychologie worden opgenomen in Böhlers psychologische overzicht. Wat hij met dit werk beoogde was een kritisch overzicht over de verschillende wijzen of perspectieven van psychologisch onderzoek die inzicht kunnen verschaffen in het menselijk gedrag. Dit overzicht is kritisch, omdat Bühler duidelijk wil maken, dat niet elke psychologische methode in alle gevallen juist hoeft te zijn - hiermee nog eens kritiek leverend op de beperkende psychologische opvattingen van Wundt. Zo kan onderzoek naar het gedrag van heel jonge kinderen goed op een behavioristische leest worden geschoeid, terwijl deze voor denkprocessen veel minder, zo niet ongeschikt is.

van een symboolbewustzijn, het gegeven dat taal op een meer of minder abstracte manier een betekenis toekomt, is een sociaal proces, waarbij de omgeving een wezenlijke rol speelt. Zo heeft het kunnen innemen van de positie van de ander bij Mead tot gevolg, dat er een gedeeld, nog niet wederzijds (!) begrip ontstaat. Van de draagwijdte van een handeling wordt men zich pas bewust, wanneer de mogelijkheid is gegeven, dat degene die handelt, de houding of het perspectief van de ander in kan nemen. Taal draagt hier toe bij, doordat zij niet steeds een externe of uitwendige betrokkenheid bij de ander, maar uiteindelijk ook een interne of inwendige mogelijk maakt.

Deze inzichten worden door Bühler niet expliciet verwerkt - zijn *Geistige Entwicklung des Kindes* verscheen beduidend vroeger dan de studies van Mead en Vygotsky en de vraag is of hij op de hoogte was van het werk van beiden. In zijn *Die Krise der Psychologie* vindt men een soort overzicht van de beginselen, axioma's noemt hij ze, die zijn ontwikkelingspsychologisch onderzoek heeft opgeleverd. In deze axiomatic schetst hij een drietal axioma's die enerzijds een terrein van onderzoek en een bepaalde methode van psychologisch onderzoek bestrijken, anderzijds aan de hand van het verschijnsel taal en haar ontwikkeling zijn opgebouwd. Allereerst onderscheidt Bühler *belevingen*, onderzoeksgebied van de associatiepsy-

chologie. Hier ging het om de uitdrukkingsmogelijkheden van het bewustzijnsproces. De taal zou zich volgens belevingspsychologen als resultaat van deze uitdrukkingskant ontwikkelen. Uit de gebarentaal als uitdrukking van bepaalde behoeften ontwikkelt zich de taal als uitdrukkingsverschijnsel. Darmee blijft de taal een uiterst subjectieve aangelegenheid. Immers, taal drukt een psychische werkelijkheid uit en is daar toe te reduceren. Dat zou bijna vanzelf een solipsistische of psychologistische opvatting van taal betekenen met alle problemen van dien voor het sociale functioneren van de mens. Met andere woorden: hoe zit het met de sociale functie van taal? Hoe ontwikkelt zich uit een individuele uitdrukking de mogelijkheid om in contact te treden met de ander? Deze mogelijkheid vat Bühler in het begrip *das sinnvolle Verhalten* samen. Met name het behaviorisme heeft zich met sociale gedragingen van dieren en mensen en in het bijzonder met leerprocessen bezig gehouden. In een handelingssituatie ontstaan interacties of sturingen die bijvoorbeeld als actie en reactie of stimulus en response kunnen worden beschreven. Wanneer van een dergelijke interactie sprake is, bestaat er tevens een gemeenschappelijk (sociaal) draagvlak, waarin uiteindelijk vaste handlingsroutines ontstaan die in beginsel niet louter vanuit individueel-psychische processen kunnen worden begrepen. Het gaat immers niet in eerste instantie om de innerlijke drijfveren om op een bepaalde manier te reageren of te antwoorden, maar om het aanschouwelijke gegeven, dat er wordt gereageerd of geantwoord. Er gaat een boodschap of appèl in de richting van de ander en deze reageert hierop, wordt als het ware automatisch tot een reactie uitgenodigd. Wanneer nu niet alleen deze buitenkant, maar ook de interpretatie of de geestelijke dimensie van individueel en sociaal handelen in de analyse wordt betrokken, dan dienen zich in eerste instantie de objectieve resultaten van specifiek menselijke geestesarbeid aan, zoals taal- of kunstwerken. Bühler spreekt hier van *structuren van de objectieve geest* die als resultaat van creatief denken gelden. Met dit verschijnsel heeft zich hoofdzakelijk de geesteswetenschappelijke psychologie en de hermeneutiek, bezig gehouden.

De door Bühler geanalyseerde psychologische begrippen, methoden en richtingen vindt men terug in de drie fasen van de geestelijke ontwikkeling van de mens die als psychogenetische axioma's inductief worden ontwikkeld. Het gaat Bühler uiteindelijk om de specifieke bepaling van de menselijke intelligentie, die al sedert Aristoteles (384-322 voor Christus) voorwerp van proefondervindelijk onderzoek is. Dat daarbij de taal als een belangrijk, zo niet specifiek kenmerk van de menselijke intelligentie wordt ingebracht, is overigens niet nieuw. Al bij de Griekse filosofen vindt men hieromtrent de belangrijkste inzichten: door middel van taal is de mens enerzijds in staat om de hem omringende ding- en sociale wereld te benoemen en anderzijds hierover met anderen te spreken, los van een concrete waarnemingssituatie. Wat wel nieuw is, is het axiomatische kader, waarin enerzijds genetische aspecten van de menselijke intelligentie, dus hoe *ontwikkelt* deze zich, en anderzijds functionele momenten van intelligent gedrag, dus op welke wijze *manifesteert zich* taal in onze cultuur, in de vorm van taaluitingen met elkaar worden verbonden: belevingen, zinvol gedrag en objectieve structuren van de menselijke geest worden samengebracht met de in de psychische ontwikkeling van het kind steeds minder belangrijke rol van visuele stimuli - een gegeven, waarop bij de bespreking van Bühlers taaltheorie nog verder zal worden ingegaan. Welke drie axioma's onderscheidt Bühler nu in zijn psychologie? Ten eerste het gegeven, dat er in een reële samenleving een wederzijdse beïnvloeding (sturing) van het zinvolle

gedrag van de leden van die samenleving plaatsvindt. Is het niet mogelijk om dit gedrag op basis van zintuiglijk aanwezige stimuli te sturen, met andere woorden: ontbreken de objectieve beïnvloedingsgegevens, dan moet er worden gezocht naar contactfaciliteiten van niet-zintuiglijke aard. Kennelijk vooronderstelt Bühler hier, dat de mens, en eventueel het dier, in staat is om op een andere dan zintuiglijke manier een zinvol contact met soortgenoten aan te gaan. Ten tweede is er in de subjectieve behoefte en neiging om in een gemeenschappelijke handeling (Bühler spreekt hier van een *Akt*) tot een wederzijdse beïnvloeding te komen sprake van een uiting van die behoefte enerzijds en een kennisneming ervan anderzijds. Bühler spreekt hier nog over *Kundgabe* en *Kundnahme*. Wellicht dat het woord "kennisneming" te zeer kennistheoretisch beladen is: Bühler ontwikkelt *Kundgabe* en *Kundnahme* in het licht van betekenis-verlenen en het vernemen van tekens door de ontvanger. Dit proces, waarin een gedeelde mening (consensus) moet worden aangenomen, vindt in een sociale situatie plaats, zoals ook bijen elkaar tekens toespelen en van deze tekens kennis nemen in de vorm van bijvoorbeeld bijendansen. Bühler wil hier zo weinig mogelijk bewustzijnspsychologische termen gebruiken, aangezien het puur om het sociale contact gaat. Waar het wel om een bewuste interpretatie van tekens gaat, los van zintuiglijke stimuli, en dus om het specifiek menselijke contactmoment gaat, daar is sprake van het toekennen van uitdrukkingsmiddelen, taaluitingen, aan dingen en situaties in de werkelijkheid. Daarmee maakt Bühler het teken los van zijn directe referentiekader en krijgt het een betekenis in het licht van de cognitieve mogelijkheden van de mens, het begrip "koe" bijvoorbeeld niet aan één specifiek exemplaar toe te kennen, maar ook op andere exemplaren dit begrip toe te passen. Daarmee is een bepaalde, in een sociale situatie toegekende interpretatie op basis van betekenisvolle eigenschappen (hoorns, uier, gevlekt etc.) niet langer van die situatie afhankelijk, maar van mijn "intellect", waarmee ik in staat ben om een begrip in steeds andere situaties en handelingscontexten te gebruiken. Bühler isoleert hier de voor zijn taalfunctieleer belangrijke begrippen uiting of *Kundgabe*, *Auslösung* of de uitwisseling van tekens in een gemeenschappelijke situatie, waarin sprekers/luisteraars elkaar beïnvloeden, en *Darstellung*, waarbij een spreker/luisteraar situatie-onafhankelijk dingen kan benoemen. In het laatste geval gaat het om de specifiek menselijke mogelijkheid om met behulp van taal dingen weer te geven.

3. Taalfuncties

3.1. Inleiding

Bühlers *Sprachtheorie* uit 1934, zijn internationaal lang verwachte boek over taal,

BÜHLERS "ARISTOTELISME"

De belangrijke Griekse wijsgeer Aristoteles (384-322 v.Chr.) geeft in zijn filosofische geschriften een zéér brede kijk op vormen van wetenschapsbeoefening in zijn tijd. Hij houdt zich bezig met theologie, fysika, ethiek, argumentatieleer, logica, psychologie, retorica, dichtkunst en wat al niet. Nu zou men allicht kunnen denken, dat dat bij de toenmalige stand der wetenschap niet zo moeilijk was: zoveel wist men nog niet. Echter, het gaat vooral om de wijze, waarop Aristoteles deze verschillende wetenschapsgebieden in kaart brengt. Enerzijds rekent hij af met voorgangers die toch al te vaak een te beperkte visie hadden (hij bekritiseert dus de tekortkomingen) en anderzijds geeft hij zelf een aantal beginselen van de afzonderlijke wetenschapsgebieden, zodat duidelijk is, waar de psychologie, theologie enz. zich mee bezig moeten houden. Het gaat vaak om de relatie tussen vorm (verschijningsvormen) en de materie (het individuele substraat), tussen bewegende (de psyche bijvoorbeeld) en onbewogen (getallen) elementen in de wetenschappen.

Men kan samenvattend stellen dat Bühler de drang om wezenlijke uitgangspunten van elk onderzoeksgebied te formuleren (axiomatisering), de relatie tussen het concreet aanschouwelijke en het abstrakt onaanschouwelijke en de relatie tussen delen en gehelen (bijvoorbeeld tussen soorten en een ten grondslag liggend geslacht: tussen mens, paard, koe enerzijds en zoogdier anderzijds) van Aristoteles overneemt.

draagt niet voor niets de ondertitel *Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Zijn filosofisch gemotiveerde belangstelling voor de hogere psychische functies en de rol

In 1960 verscheen van de hand van Roman Jakobson een studie over linguïstiek en poëtica. In deze studie ging hij uit van de drie taalfuncties van Bühler, maar hij moest vaststellen, dat deze bij de analyse van de taal als communicatiemiddel in menig opzicht tekort schoten. Wel stelde hij, en daarmee verdedigde hij in zekere zin Bühler, dat de expressieve en appellatieve functie van de taal een ontogenetische prioriteit hebben ten opzichte van de symboolfunctie. Verwijzing en representatie vormen slechts één aspect van de communicatieve functie van taal. Naast de drie genoemde functies van Bühler, de referentiële (*Darstellung*), emotieve (*Ausdruck*) en conatieve (*Appell*), ontwikkelde Jakobson de metalinguïstische functie, de poëtische functie en de fatische functie. De metalinguïstische richt zich op de gemeenschappelijke code, die de sprekers/luisteraars hanteren in het communicatieproces, de poëtische op de taaluiting zelf en de fatische op het contactmedium.

Hier moet men in het oog houden, dat Jakobsons functiemodel de psychologische en sociale gesitueerdheid van esthetische producten (gedichten, schilderijen, volksliederen, folkloristische gebruiken e.dgl.) op het oog had en deze, los van zijn waardering voor Bühlers functiemodel, bij de functionalistische analyse van kunstproducten niet volstond. Hier had ook al Jan Mukařovský (1891-1975), Jakobsons Praagse collega op het gebied van esthetische onderzoek, in zijn studies over het tekenkarakter van kunst gewezen. Zo had Mukařovský reeds het probleem aangekaart, dat een kunstwerk begrepen kan worden vanuit de ontstaanscontext, terwijl ons huidige waarderings- en artistiek normbesef weer een andere invulling geeft aan het betreffende kunstwerk.

Jakobsons uitbreiding van Bühlers drie functies heeft te maken met de nadruk die hij op de communicatieve functie van taal- en kunstuitingen legt. Daarmee is impliciet aangegeven dat Bühlers drie functies niet primair het communicatieproces omvatten, maar meer de semantische of formeel-logische inbedding van het taalteken, dat wil zeggen de relatie van het teken tot de psychische, sociale en objectieve werkelijkheid. In moderne semiotische theorieën treft men vaak, wellicht geïnspireerd door Jakobson, de misvatting aan, als zou Bühler in zijn taaltheorie een communicatiemodel hebben ontwikkeld. Deze doet echter geen recht aan de werkelijke inzichten van Bühler, die hoegenaamd geen *communicatiethoretische*, maar eerder een *betekenistheoretische* achtergrond kennen.

van taal in dit functioneren moest noodzakelijk leiden tot een uitwerking van zijn eerdere studies op taaltheoretisch en psychologisch terrein. Het uitgangspunt van zijn taaltheoretische studies is het functiebegrip. Elke taaluiting kan slechts worden begrepen vanuit een bepaalde situatie ofwel binnen een bepaalde context. Nu kan men de verschillende taalfuncties onderscheiden, maar taal zelf wederom als een functie van de menselijke geest (naast bijvoorbeeld kunst, religie e.dgl.) beschouwen, zoals de voormalige Groningse hoogleraar Algemene Taalwetenschap Pieter A. Verburg (1905-1989) heeft gedaan in zijn *Taal en Functionaliteit* (1952). Bühler gaat het duidelijk om de theoretische status van de linguïstische subfuncties "symptoom", "signaal" en "symbool". En taal is dan voor Bühler de primus inter pares van de geestelijke uitdrukkingsvormen, zoals voor de meeste critici van Bühler, waaronder Verburg, de *Darstellungs-* of symboolfunctie de belangrijkste subfunctie diende te zijn.

Hoe nu ontwikkelt zich bij Bühler de noodzaak van een *Sprachtheorie*? Dat wil zeggen: wat draagt een beschouwing van de werkwijze van taalkundigen in de brede zin des woords bij aan het lopende taalkundige onderzoek? Van eminent belang voor de aristotelicus Bühler is het aantonen van de belangrijkste tekortkomingen in de dominerende, historische taaltheoretische opvattingen rond 1920: die van Hermann Paul (1846-1921), Edmund Husserl en Ferdinand de Saussure (1857-1913). Op de een of andere manier hebben zij steeds een aantal wezenlijke *systeeminzichten* in het taalaxiomatische bouwwerk over het hoofd gezien. Daarbij stoorde Bühler zich vooral aan de subjectivistische, slechts op het sprekende individu georiënteerde taalanalyse. Zo had Edmund Husserl de rol van de ander, de signaalfunctie van het taalteken, over het hoofd gezien en had Ferdinand de Saussure niet het semiotische, in Bühlers termen: *sematologische* belang van de methodologische onderscheiding van een "linguistique de la langue" en een "linguistique de la parole" voldoende onderkend. Men zou, uitgaande van een abstracte tekentheorie - het teken kent dan gebruiksaspecten (semantisch-pragmatische) en structuuraspecten (grammaticaal-syntactische) -, beide vormen van taalwetenschappelijk onderzoek methodisch kunnen onderscheiden. En Bühler had in zijn *Krise der Psychologie* al laten zien bij de ontogenetische ontwikkeling van de *Darstellungsfunctie*, dat samenleving en coöperatie (samenwerking) hand in hand gaan met een geleidelijke ontwikkeling van het menselijke, abstracte denkvermogen en een volledig ontwikkeld taalsysteem.

Anderzijds gaat Bühler van een filosofische of principiële benadering van taalverschijnselen uit. Deze methodische insteek veronderstelt enerzijds de taalverschijnselen (het empirische materiaal zoals klanken, woorden en zinnen) en an-

In het voorwoord van zijn *Sprachtheorie* geeft Bühler uitdrukkelijk aan, dat hij in een soort vogelvlucht over de resultaten van taaltheoretisch onderzoek tot 1930 gaat. Hij gaat zowel in op filosofische als psychologische als sociologische resultaten van taalonderzoek. Maar vanzelfsprekend komt men niet om de linguïstiek heen. Hoewel Bühlers taaltheorie door de psychologie, het empirisch fundament, en de filosofie, het theoretisch kader, wordt bepaald, moet het toch als een autonoom onderzoekgebied worden beschouwd. Anders zou men bijvoorbeeld in de verleiding kunnen komen bepaalde kennistheoretische aanspraken aan de taaltheorie ten grondslag te leggen, waardoor bijvoorbeeld taal en denken nauwelijks meer te onderscheiden zijn (zoals bij Plato nog het geval was), terwijl de "moderne" taaltheorie van De Saussure duidelijk heeft laten zien, dat het taalteken arbitrair is, d.w.z. geen noodzakelijke relatie met zijn betekenis heeft. De psychologie heeft Bühler het belangrijke inzicht gebracht, dat het tekenverkeer tussen mens en dier wezenlijk is voor de instandhouding van een gemeenschap.

derzijds de wetenschapstheoretische kaders (axioma's of beginselen), waarbinnen taalverschijnselen worden beschreven. Qua idee sluit deze benadering aan bij het onderscheid dat de filosoof Immanuel Kant (1724-1804) in zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781; 2de druk 1787) maakt tussen de empirische grondslag van de kennis (de tijdruimtelijke waarnemingen) en de cognitieve, apriori veronderstelde verstandscategorieën, die uiteindelijk het in tijd en ruimte waargenomen begripmatig toegankelijk maken en legitimeren. Zo kunnen gebeurtenissen die zintuiglijk worden waargenomen onder het aspect of begrip causaliteit (oorzaak en gevolg) worden gevat. Van belang is, dat Kant zijn verstandscategorieën van kwantiteit, kwaliteit, relatie en modaliteit baseert op oordeelsvormen, waarin een subject en een predikaat op een bepaalde manier, met een bepaalde betekenis met elkaar in verband worden gebracht. Het zou hier nu te ver voeren om de methode van Kant in extenso uit te meten. Wel van belang is de conclusie, dat Bühler de kritiek van Kant op enerzijds een zuiver rationele fundering van de kennis (die maar al te vaak leidt tot hersenspels, magische theorieën en sofisterijen) en anderzijds de zuiver empiristische grondslag ervan deelt (hier zou men het probleem van de zekerheid van onze kennis omtrent de dingen in de wereld telkenmale in twijfel moeten trekken, immers niets is absoluut zeker en waar, zoals ook Karl Popper (1902-1994) in menig geschrift heeft gesteld: weten wij *absoluut* zeker dat de zon morgen weer opgaat?). Pure inductie strandt dus evenals een zuiver deductieve aanpak van het kennisprobleem. Wat doet Bühler met dit gegeven? Welnu, hij laat aan de hand van concrete taaldata - klanken, woorden en zinnen - zien, dat er een aantal constanten in de gangbare en succesvolle theorieën verstopt zit, die op het eerste gezicht nogal voor de hand liggen, maar bij nader inzien vergaande consequenties hebben voor taalwetenschappelijk onderzoek. Dit onderzoek vervalt steeds opnieuw - hierboven werd daar al eens op gewezen - in reductionismen: bepaalde taalfuncties zijn primair ten opzichte van andere, het woord is primair ten opzichte van de zin of de analyse van taalstructuren is belangrijker voor de taalwetenschap dan de bestudering van taalgebruik, dialecten enz. Hierover wil Bühler beslist geen waarde-oordelen vellen.

Zo komt Bühler uiteindelijk tot een Kantiaanse onderscheiding van inductief gewonnen axioma's van taalonderzoek (Bühler spreekt van abstracte regulatieve onderzoeksideeën, die aan elk *succesvol* taalonderzoek ten grondslag liggen, vgl. *Sprachtheorie*, verder afgekort als *ST*, 1934:12-16) en de empirische taalgegevens (de linguïstische feiten) zelf binnen zijn taaltheorie. Wetenschapstheoretisch vormt het feitelijke taalmetaal Bühlers uitgangspunt, maar hij is dermate goed op de hoogte van contemporaine taaltheoretische inzichten, dat zijn axiomatica inhoudelijk wordt bepaald door de onderzoeksresultaten van bijvoorbeeld Trubetzkoy's fonologie (klanktheorie), Edmund Husserl's fenomenologische taalfilosofie (begrips- en betekenisstheorie), De Saussure's synchrone taalanalyses (woordtheorie) of Anton Marty's (1847-1914) taalfuncties (betekenisstheorie). Deze theoretische inzichten legt Bühler vast in een viertal beginselen, die *inhoudelijk* dus niet veel nieuws bieden, maar in de door Bühler gekozen *vorm* wel een methodologisch nieuw licht werpen op taalwetenschappelijk onderzoek. Bühler maakt zich in zijn inleiding tot het beginselenhoofdstuk daarom zo druk om deze methodologische benadering, omdat hij een wetenschapstheoretisch fundament, een universele theorie, voor elk mogelijk taalonderzoek wil geven en dit in het "huidige" palet van geestes- en natuurwetenschappen mist. In dit licht is hij van meet af aan de notoire 19de eeuwse Duitse systeembouwer en universalist die de taalwerkelijkheid aan zijn axiomatische

paraplu ondergeschikt maakt. De analyses van Bühler in zijn *Sprachtheorie* passen vaak zo prachtig in zijn methodologisch Procrustesbed, dat het vaak te mooi lijkt om waar te zijn. Daarop is dan later ook de nodige kritiek gekomen vanuit de afzonderlijke subdisciplines binnen de taalwetenschap en psychologie. Zo zouden Husserl en

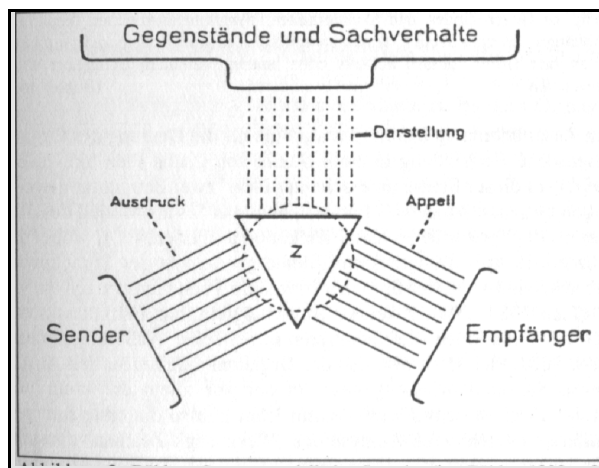
In zijn bijdrage aan een overzicht van de geschiedenis van de taaltheorie schrijft Tilman Borsche (1991:151) over Plato's taaltheorie, dat een wezenlijk inzicht in Plato's taalopvatting wordt verkregen door het uitgangspunt niet in de taal zelf, maar in de kennis van de objecten in de wereld te zoeken. De kennis van de wereld wordt niet door de *logos* verkregen, maar direct door de rede (*nous*). Een redelijk mens, zo Plato, vertrouwt op zijn rede en niet op namen, die niet direct ware kennis omtrent de dingen leveren.

Marty bijvoorbeeld bepaalde taalfuncties vanuit Böhlers taalfunctiemodel niet voldoende hebben onderkend, hetgeen enerzijds inherent is aan het *doel van taalfuncties* bij beiden en anderzijds toch een niet volledige vertrouwdheid met of wellicht beter: inzicht in de ontwikkelingsgang van hun werk.

3.2. De meerdimensionaliteit van de taal

FONETIEK EN FONOLOGIE

De ontdekking van de fonologie was voor Bühler een soort "aha-Erlebnis". Immers, de fonologie had volgens Bühler laten zien, hoe zijn beginsel van abstractieve relevantie op de klank als functionele eenheid kon worden toegepast. De klank was niet langer een voorwerp van natuurwetenschappelijk onderzoek, geen materiële eenheid, meer veeleer een systematisch, sociaal geconstitueerd teken. Zo is de *a* als foneem, als kleinste betekenisbepalende eenheid, niet louter een aantal trillingen in de tijd en in de ruimte. In een bijdrage aan het Praagse fonologencongres in 1930 zegt Bühler, dat het Trubetzkoy's verdienste is geweest om te wijzen op een systeem van kenmerken (*Bestimmungsmomente*), die op vrijwel alle klanksystemen in de wereld van toepassing zijn. Per klanksysteem kan men dan relevante, minder- of zelfs irrelevante kenmerken voor het bestand aan klanken aannemen.

Böhlers beginselen van het taalonderzoek moeten steeds onafhankelijk van elkaar worden gezien en kunnen niet tot elkaar worden gereduceerd: ze geven vier verschillende begrippen kaders, waarin taalwetenschappelijk onderzoek plaatsvindt. De beginselen zelf zijn wél het resultaat van een fenomenologische reductie van begrippen uit succesvol onderzoek. Welke nu zijn deze vier beginselen?

Allereerst geeft Bühler in zijn *ST* de drie bekende taalfuncties symptoom, signaal en symbool, uitgewerkt in een instrumenteel tekenmodel, het organonmodel van de taal. Met behulp van tekens zijn mensen (en dieren) in staat om hun belevingen (*Erlebnisse*) uit te wisselen, om anderen te sturen in hun gedrag (*Verhaltenssteuerung*) en om de werkelijkheid weer te geven. Deze functionele driedeling is, zoals Bühler zelf uitdrukkelijk stelt, niet nieuw qua inhoud, wel qua vorm: vóór hem hadden taal filosofen als Anton Marty (1847-1914) in Praag en Alexius Meinong in Graz - beiden overigens leerlingen van Franz Brentano - en taalpsychologen als Wilhelm Wundt en Büh-

lers leermeester Oswald Külpe zich reeds met verschillende taalfuncties beziggehouden, echter steeds met het oog op een taal filosofische of taalpsychologische basis. Bühler ziet de taal functies veeleer in het licht van de *mogelijke* betekenis van een taal teken in een gebruikscontext. Het uitgangspunt is het rigide mededelingmodel van Plato (412-348 voor Christus), dat uitgaat van diens opvatting dat er onveranderlijke, reële betekenissen aan elk woord en elke klank ten grondslag liggen (de ideeënleer van Plato): de een deelt de ander iets over de dingen mee. Er bestaat een direct oorzakelijk verband tussen de een, de ander en de dingen. Plato lijkt zich volgens Bühler niet druk te maken om de sociale basis van gedeeld begrip en van het arbitraire karakter van het teken, d.w.z. de relatie tussen betekenis en betekende is geen absoluut gegeven, maar min of meer willekeurig (vgl. Scheerer 1980), hetgeen niet logisch zou volgen uit Plato's opvatting, dat het benoemen van dingen met behulp van taal of namen een natuurlijke juistheid kent: namen horen op natuurlijke wijze bij de benoemde dingen. Nu is niet alleen de taalwerkelijkheid, maar ook de "natuurlijke" werkelijkheid veel complexer dan Plato zich deze in zijn "organon"-model voorstelt. Daarbij moet men wel bedenken, dat het Griekse *logos*-begrip een aantal later analytisch uiteengerafelde concepten in zich verenigt, zoals rede en denken! Wat uiteindelijk van belang is aan de dialoog *Kratylos*, waarin Plato's bovenstaande opvattingen aangaande de taal te vinden zijn, is de ontologische vooronderstelling van alle taal- en kentheorieën. Los van de relatie tussen namen en dingen en de vraag of er een natuurlijke binding tussen beide bestaat of dat ze door een sociale afspraak, door conventie, op elkaar betrokken zijn, moeten allereerst de dingen (en standen van zaken die Bühler in zijn *Darstellungsfunktion* toevoegt) gekend zijn. En deze kennis begint natuurlijk in de ontogenese van taal en denken bij het jonge kind: vanuit een direct omgaan met of hanteren van objecten ontwikkelt zich geleidelijk een intermenselijk contact van een hogere orde - zoals in paragraaf 2. geschetst -, waarin niet de dingen zelf, maar de verwoorde dingen in sociaal bepaalde taalhandelingen tot uitdrukking en begrip kunnen worden gebracht. Zonder de laatste blijven de woorden of namen voor anderen letterlijk zinloos. De vraag naar een juiste benaming van de dingen, met daarin voorondersteld de kennis van de dingen, moet dus worden losgekoppeld van de vraag naar de waarheid en juistheid van uitspraken in het taalgebruik. Na deze uitweiding over Plato neemt Bühler een ander "organon"-concept onder de loep, te weten het behavioristisch getinte prikkel-reactie-model, waarin een nogal naïeve gang van zaken wordt geschetst, waar het om de verschillende semantische invalshoeken van het tekengebruik gaat. Zo geeft hij het voorbeeld van twee mensen (A en B) in een kamer. A hoort plotseling hoe de regen tegen het raam begint te tikken en zegt tot B: "Het regent". B verneemt deze uitspraak, kijkt op van zijn boek en sluit het venster. Bühler analyseert hier de taaluiting in het licht van zijn produktiemoment - de uitspraak van A - en het perceptiemoment door B. Waar echter deze analyse strandt, is de cognitieve verwerking van de uitspraak van A: het feit, dat B, en ook A, selectief waarneemt. Dus niet alle fysische prikkels worden opgevangen en verwerkt. B hoeft het raam niet dicht te doen, maar kan met "inderdaad" reageren of "dan neem ik straks een paraplu mee". Evenmin is de uitspraak van A, ingegeven door een bepaalde bedoeling die hij met die uitspraak had, niet doorslaggevend voor de reactie van B. Met andere woorden: de sturing van het gedrag van B wordt niet *alleen* bepaald door de uitspraak van A en de intenties die daaraan ten grondslag liggen. De relatie van het taal teken tot de werkelijkheid die in de *Darstellungsfunktion* of representatieve functie van taal tot uitdrukking komt, is in dit behavioristisch getinte beschrijvingsmodel buiten beschouwing gelaten. Dit inzicht ontleent Bühler aan de fonologie van Trubetzkoy, waarin ook wordt gesteld, dat niet alle fysieke momenten van een klank even relevant zijn voor het begrijpen van de betekenis ervan in een woord, zin, tekst

enz. Vandaar dat Bühler in *zijn* organonmodel van de taal dit relevantiebeginsel meeneemt en het feit dat er niet een direkt causaal verband bestaat tussen de dingen en standen van zaken (*Gegenstände und Sachverhalte*) die in de representatieve functie van het taalteken kunnen worden weergegeven. De beschrijving die Bühler van zijn organonmodel geeft, maakt het verschil met de voorafgaande modellen duidelijk:

De cirkel in het midden symboliseert het concrete klankverschijnsel (die konkreten Schallwellen) of de geluidsgolf als drager van een boodschap. Drie variabele momenten van het klankverschijnsel kunnen het op drie verschillende manieren tot teken maken. De zijden van de ingetekende driehoek symboliseren deze drie momenten. De driehoek omvat in een bepaald opzicht minder dan de cirkel (het beginsel van abstractieve relevantie). In een ander opzicht gaat de driehoek boven de cirkel uit om aan te geven, dat het zintuiglijk gegevene voortdurend door apperceptie, door de denkende tekengebruiker, wordt aangevuld. De lijnen symboliseren de betekenisfuncties van het (complexe) taalteken. Het teken is symbool op basis van een toewijzing aan de dingen en standen van zaken, symptoom (indicatie) op basis van zijn afhankelijkheid van de tekengebruiker, de zender, wiens innerlijke gevoelens, bewustzijnsprocessen enz. het tot uitdrukking brengt, en signaal op basis van een beroep (appèl) op de hoorder, wiens uiterlijke en innerlijke gedrag door het teken wordt gestuurd, zoals andere sociaal bepaalde tekens (verkeerstekens e.dgl.) (vrij vertaald naar: Bühler 1934:28)

Naast de sociale en betekenisfunctie van taal wordt door Bühler ook al het onderscheid tussen de klank als fysisch verschijnsel (analoog aan de Middeleeuwse nominalistische taalopvatting spreekt hij van een *flatis vocis*, het woord als een soort luchtstroom) en het tekenkarakter, de symbolische waarde van taal gemaakt. Dit verschil van abstractieve aard, d.w.z. dat het teken mede door de bewust taalgebruikende mens betekenis wordt verleend, zal in 3.3. nog aan de orde komen, aangezien het niet de meerdimensionaliteit, maar het abstracte karakter van tekens betreft. Voor de eerste keer had Bühler dit model al in 1918 opgesteld en men treft het als wetenschapstheoretisch model bij voortduring aan in Bühlers werk in de jaren twintig. In het licht van de problematiek van de oorsprong van taal - getuige ook zijn kritiek op Plato's *Kratylos* - is het duidelijk dat Bühler geen onomasiologische (vaste naam-ding-relatie), maar een semasiologische (sociale) oorsprong aanneemt; zelfs de overeenkomst tussen *koekoek*, als nabootsing van het geluid dat een "koekoek" produceert, is arbitrair. De conclusie van zijn taalfunctiemodel is geen andere, dat de drie functies steeds situationeel een verschillend gewicht krijgen en men dus niet op voorhand kan zeggen, dat de *Darstellung*, de *Ausdruck* of het *Appell* ontologisch, ontogenetisch of sociaal primair is (voor verdere informatie vergelijk men Vonk 1992:206ev; de taalfilosofische geschiedenis van het functiebegrip vindt men uitgewerkt in Verburg 1952).

Deze drie zindimensies van de taal worden op een abstracter niveau met het vierveldenschema (*Vierfelderschema*) aangevuld (beide schema's zijn dus niet uitwisselbaar!). Dit vierveldenschema bestaat uit de vier complementaire begrippen taalstructuur (*Sprachgebilde*; vgl. De Saussures begrip *langue*, de formele structuur van een taaluiting), spreekhandeling (*Sprechhandlung*; vgl. Saussures begrip *parole* en Von Humboldts *energeia*-begrip, de taal als een continu proces van het genereren van klanken, woorden en zinnen ofwel het spreekproces), taalprodukt (*Sprachwerk*; vgl. Von Humboldts begrip *ergon*, te vergelijken met het kunstwerk of literaire produkt van een bepaald auteur) en spreekakt (vgl. Husserls *Akt*-begrip, de mentale handelingen die worden verricht om bepaalde dingen en feitelijkheden te vatten). Twee criteria worden door Bühler aangehaald om deze vier begrippen te onderscheiden. Allereerst de *graad van formalisering*, die bij akt en structuur hoog is en bij produkt en handeling laag; ten tweede de *mate van subjektgebondenheid*, die bij handeling en akt het grootst is en bij produkt en structuur het geringst. Wanneer men nu deze vier taalonderzoeksvelden naast het organonmodel legt, valt op dat in een taalgebruikssituatie taalstructuur en taalprodukt op het niveau van de representatieve taalfunctie liggen: structuur- en produktonderzoek moeten zich op deze functie toeleggen; de spreekhandeling en -akt zijn veeleer subjectgeoriënteerd en liggen dus op het niveau van de uitdrukking en het appèl. Deze tweedeling van het organonmodel maakt Bühler zelf niet! Immers, daarmee zou de specifiek menselijke dimensie van de *Darstellungsfunktion* in het geding komen (vgl. echter Swiggers 1981). Wel is er sprake van een aanvullend karakter van de hier weergegeven taalbeginselen. Wat op het concrete niveau van spreken en handelen plaatsvindt, daar wordt in een theoretisch kader op basis van verschillende beschouwingwijzen het mes in gezet: Bühler bekijkt taaluitingen in het licht van hun formele karakter (zoals in extreme mate in logicistische taaltheorieën) en hun subjectiviteitsgehalte (zoals bijvoorbeeld in poëtische werken). Daarmee kan Bühler tevens belangrijke tekortkomingen in theorieën van andere taaldenkers aangeven (zijn wijze van kritiek oefenen op anderen bestaat met name in het aangeven van

Bühler citeert Heymann Steinthal (1823-1899) om duidelijk te maken, hoe een bepaalde uitspraak wetenschappelijk op basis van het formaliteits- en subjectiviteitscriterium kan worden beoordeeld. Steinthal geeft in zijn boek *Grammatik, Logik und Psychologie* (1855) het voorbeeld van een man die op een ronde tafel afloopt en zegt: "deze ronde tafel is vierkant". Grammaticaal is hier niets mis mee; maar de logicus staat op en zegt: "onzin!" Niet onterecht, vanuit zijn belangstelling voor de relatie tussen taaluitingen en de stoffelijke werkelijkheid. De grammaticus heeft veeleer belangstelling voor de juiste relatie tussen de woorden in zinsverband. Dus wanneer de logicus, die van latijn geen kaas heeft gegeten, meent, dat in de middeleeuwen de uitspraak "hic tabulum sunt rotundum" tot veel logische problemen heeft geleid, zal hierop door de grammaticus worden aangevallen die hem verbetert en zegt: "hoc tabula est rotundum". Het gaat Bühler hier in navolging van Steinthal om een *sachgerechte*, d.w.z. ter zake doende benadering van taaluitingen, die òf als taalstructuur òf als spreekhandeling worden beoordeeld. In het geval van de logicus en de grammaticus dus om de ware betekenis van een uitspraak respectievelijk de correcte vorm ervan.

tekortkomingen in die opvattingen). Toch geeft Bühler de afzonderlijke wetenschappelijke benaderingen van taalverschijnselen het nodige krediet. Immers, de taal ontwikkelt zich voortdurend en is afhankelijk van de gebruikscontext die haar nu weer eens meer formeel, dan weer eens meer subjectief laat verschijnen. Ook de taalontwikkeling van het kind laat in de vroege fase een subjectievere taalbeleving zien, terwijl op latere leeftijd meer conventionele momenten de taal binnensluipen.

Zo kent elk gedicht een uiterst subjectieve dimensie, die het tot taalprodukt (*Sprachwerk*) maakt, waarbij weer een geheel andere theoretische benaderingswijze wordt verondersteld dan bij de analyse van een abstracte, weinig inspirerende logische uitspraak als

$\forall x (\varphi x \rightarrow \psi x)$. Zo heeft verder de psychologie traditioneel grote belangstelling voor een theorie van de spreekhandeling (*Sprechhandlung*), aangezien het hierbij gaat om de individuele aspecten van spreken en begrijpen. De handeling is bovendien standaardbegrip binnen de psychologie: het gaat hier om de historisch-biografische wortels van taaluitingen, het handelingsveld van een individu, dat enerzijds door behoefte en anderzijds door de handelingsgelegenheid wordt begrensd (vgl. m.n. Bühler 1933 en Knobloch/Schallenger 1993). Overigens geeft Bühler nergens in zijn werk een uitputtende analyse van talig handelen, zodat men hierover in het ongewisse blijft. Bühler besluit zijn axioma over de vier taalvelden met de opmerking, dat hij, evenmin als hij dat in zijn functiemodel heeft gedaan, een prioriteit geeft aan deze of gene beschouwingwijze. Alle theorieën, zowel de sociale, als de logische en psychologische, zijn op hun manier van meer of minder belang voor een uitputtende theoretische benadering van taalverschijnselen.

3.3. De verschillende abstractieniveaus van de taal

Voortbouwend op zijn denkpsychologische inzichten ruimt Bühler in zijn taalaxioma's een belangrijke plaats in voor het abstractiebeprijp. Niet alleen had hij in zijn denkpsychologie laten zien, dat de rol van "onaanschouwelijke momenten" in denkprocessen, momenten van inzicht, waarbij concrete voorstellingen niet direkt van cognitief belang zijn, wezenlijk zijn voor het bewust functioneren van de mens. Ook in zijn ontwikkelingspsychologie, waarin Bühler een aantal ontwikkelingsniveaus onderscheidt, wordt de relatie van het kind tot zijn psyche en zijn omgeving van een steeds hogere, abstractere orde. Dit gebeurt dan mede onder invloed van de taal. De taal kent dus een min of meer op voorstellingen gebaseerde kant, een concreet aanschouwelijke of hoorbare, en een abstraktere kant, die andere eisen aan de spreker en hoorder stelt dan het pure waarnemen van klanken. Taalfenomenen zijn volgens Bühler door en door teken. Elk woord wordt enerzijds door betekenisvolle klanken bepaald, die bijvoorbeeld *bol*, *bal* en *bul* van elkaar onderscheiden, anderzijds heeft het woord als geheel, als *gestalt*, een soort eigen betekenis, die onafhankelijk van de uitspraak van de o, de a of de u bestaat. Natuurlijk is het wel zo, dat voor de betekenisonderscheiding van de drie woorden de -a- wel als zodanig herkenbaar is: deze kan dialectafhankelijk meer als -e- of als -o- worden uitgesproken, zodat er begripsproblemen *kunnen* optreden - overigens speelt het zinsverband, "de bal rolt in het lege doel", ook nog een belangrijke betekenisconstituerende rol. Het tekenkarakter van taal bestaat nu volgens Bühler in het onderscheiden op een bepaald abstractieniveau van betekenisconstituerende kenmerken aan taaluitingen. Zo kan men tekens onderscheiden die erg dicht bij de waargenomen situatie liggen of deze nodig hebben om betekenisvol te zijn (bijvoorbeeld *dit*, *hier*, *daar* enz., zogenaamde deiktische of concreet verwijzende uitdrukkingen), maar ook niet-situatiespecifieke tekens die bijvoorbeeld in een specifiek kennisdomein of in een zins- of tekstverband zinvol worden. Dit verschil tussen het (ver-)wijzen en het symboliseren, tussen deixis en symbool, werkt Bühler verder uit in het tweede en derde hoofdstuk van zijn *Sprachtheorie*, de tweemaal-

denleer - een taalpsychologische en taalfilosofische analyse van taaltekens. Hierop zal niet verder worden ingegaan, maar men vergelijk voor een analyse van deze hoofdstukken Musolff (1990) en de recensie van Vonk (1991). Dus duidelijkheid omtrent de eigen kenmerken van het teken hebben we nog niet. Wat nu maakt een teken tot teken? Allereerst geeft Bühler het kenmerk (plaats-)vervanging (*Stellvertretung*). En het verbaast niet, dat dit inzicht inhoudelijk niet nieuw is, immers hij verbindt het met de uit de middeleeuwen stammende slogan "aliquid stat pro aliquo", iets staat voor iets anders, die we bijvoorbeeld bij Willem van Ockham (gestorven in 1349) vinden. Deze vervanging van een concreet iets door iets anders, een teken, vindt vervolgens plaats op basis van een aantal cognitief relevante kenmerken, die het abstracte teken bepalen. Allereerst wordt dus iets door iets anders betekend, daarnaast wordt het teken bepaald door abstracte momenten. Wanneer dit op het organonmodel wordt betrokken kunnen we dus stellen, dat de concrete geluidsgolven (*Schallwellen*) ten dele relevant zijn, namelijk voor zover we, d.w.z. de spreker en vooral de hoorder, er betekenisonderscheidende aspecten aan toekennen. Deze constructieve activiteit vat Bühler in het beginsel van abstractieve relevantie samen:

Met tekens, die een betekenis hebben, ligt het zo, dat niet het zintuiglijk waarneembare iets, dit waarneembare hier en nu, niet in zijn totaliteit van concrete kenmerken deel uitmaakt van zijn betekenisfunctie, maar dat slechts een bepaald of slechts enkele abstracte momenten relevant worden in het functioneren van het teken.

(vrij vertaald naar: Bühler 1934:44)

Dit beginsel ontleent Bühler hoofdzakelijk aan de fonologie, waarin de structurele benadering van klankverschijnselen op cognitieve leest wordt geschoeid: in de fonetiek worden andere kenmerken belangrijker geacht dan in de fonologie. Niet fysische, maar ideële kenmerken bepalen klanken. Een ander voorbeeld ontleent Bühler aan zijn Weense collega Heinrich Gomperz, die in 1908 in zijn *Weltanschauungslehre* de asymmetrie van een plaatsvervanging aanschouwelijk had gemaakt: wanneer een toneelspeler de rol van een ander speelt, dan is het niet die toneelspeler met zijn eventuele spraakgebrek, zijn gebochelde rug of andere persoonlijke kenmerken van belang - hoewel ze natuurlijk een rol kunnen spelen -, maar de wijze, waarop hij een toneelfiguur speelt, zijn gebaren, mimiek, stemgebruik, kleding enz. Een taaltheorie die het *teken*begrip als vertrekpunt neemt, kan er niet omheen om psychologische, wijsgerige en taalkundige inzichten in het abstractiebeginsel, dat aan het taalteken ten grondslag ligt, serieus te nemen en bijvoorbeeld de studies van Husserl, Gomperz, de Saussure, Trubetzkoy, de Scholastiek en vele anderen op dit terrein nader te bestuderen. Voor de taaltheorie betekent het abstractiebeginsel bovendien, dat men enerzijds niet louter speculatief te werk gaat, zich los maakt van het concrete taalgebruik, en anderzijds niet puur natuurwetenschappelijk te werk gaat bij de analyse van taalverschijnselen. Het beginsel behoedt dus enerzijds voor *magische Theorien* en anderzijds voor *Stoffentgleisungen* (vgl. ST 1934:46ev). En daarmee is de Kantiaanse invalshoek van Böhlers taalaxioma's nog eens duidelijk gemaakt: zowel empiristische als rationalistische taalstudies verdienen het een plaats te krijgen in Böhlers sematologische axiomatica.

Niet alleen in het beginsel van abstractieve relevantie krijgt de rol van taalniveaus een plaats. Ook in het vierde axioma van de *Sprachtheorie*, "woord en zin. Het symbool-velde-systeem van het type taal", speelt abstractie een wezenlijke rol. Daarbij gaat het om de correlatieve bepaling van woord en zin, van lexicon en syntaxis. Deze twee conventionele middelen of taalstructuren (*Sprachgebilde!*) vullen elkaar noodzakelijk aan. Door deze wederzijdse beïnvloeding wordt een 1-op-1-relatie tussen woord en ding te vermeden. Een dergelijk éénduidig systeem kennen bijvoorbeeld wel de vroegere vlaggencodes in het scheepsverkeer. Er bestond geen enkele relatie tussen de verschillende vlaggenignalen onderling die boodschappen moesten overdragen. Elke combinatie had slechts één betekenis. Dat nu is bij het tweeklassensysteem taal ondenkbaar: in elke mogelijke zin *kunnen* het woord en de combinatie van woorden een nieuwe betekenis krijgen. Het woord deelt de wereld op in elementen of groepen elementen die kunnen worden benoemd of beter: verwoord - hier geldt weer het abstractiebeginsel. De zin maakt relaties tussen woorden mogelijk, die opnieuw kunnen leiden tot andere betekenissen. Een tweeklassensysteem kent derhalve een oneindig potentieel aan betekenisverschakeringen, dat dan ook in de verschillende talige uitdrukkingen kan worden benut. Daarmee speelt Bühler verder in op het energetisch taalbeginsel, zoals we dat ook bij Wilhelm von Humboldt en Noam Chomsky aantreffen. Een woord, dat een ding of stand van zaken in de werkelijkheid benoemt, is een teken, dat op basis van verschillende abstracte betekeniskenmerken als het ware een lexicale, d.w.z. algemene of niet-specifieke betekenis verkrijgt. De zin of het zinsverband, waarin het woord wordt geplaatst, specificiert de algemene woordbetekenis. Het woord wordt als het ware in een gebruikscontext geplaatst en krijgt zin. Daarbij merkt Bühler op, dat de correlatie tussen woord en zin op het hoogste menselijke taalgebruiksniveau functioneren. Het is immers zeer goed denkbaar, dat bijvoorbeeld bij het zeer jonge kind niet het zinsverband of de gebruikscontext, maar de situatie, waarin een woord- of zinsverband wordt gebruikt, interpretatie mogelijk maakt. Hier zitten we dus heel dicht bij de concrete waarnemings situatie, die bijvoorbeeld het semantisch uitgangspunt is voor Bühlers analyse van deiktische uitdrukkingen, die direct op dit vierde axioma volgt.

4. Besluit

Het probleem van Bühlers werk bestaat in zijn integrerende of synthetiserende karakter. Niet alleen het bijeenbrengen van verschillende taaldimensies en methoden van taalonderzoek, ook zijn interdisciplinaire benadering van het verschijnsel taal - wijsgerige, psychologische, sociologische en linguïstische inzichten - hebben met name in de disciplinegevoelige jaren zestig en zeventig veel kritiek uitgelokt. Bühler was echter geen analyticus, maar een wetenschapper die in een soort "Gesamtschau", een alomvattend overzicht dat de 19de eeuwse hoogleraar gewoon was, het menselijk denken, handelen en spreken in kaart trachtte te brengen. Elke reducerende benadering, hetzij semiotisch,

pragmatisch, linguïstisch of sociologisch van aard, doet in dit opzicht onrecht aan Bùhlers tour de force die in 1938 met de inval van Hitler in Oostenrijk wreed werd afgebroken.

Frank Vonk
Hof van Brussel 31
NL-7007 JK DOETINCHEM

5. Geraadpleegde literatuur (keuze)

Barnes, Jonathan
1982 *Aristotle*. Oxford: Oxford University Press.

Borsche, Tilman
1991 "Platon". In: Peter Schmitter (red.): *Geschichte der Sprachtheorie 2. Sprachtheorien der abendländischen Antike*. Tübingen: Gunter Narr, 140-169.

Bùhler, Karl
1927 *Die Krise der Psychologie*.
1931 "Phonetik und Phonologie". *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, 22-53
1933 "Die Axiomatik der Sprachwissenschaften". *Kant-Studien* 38, 19-90.
1934 *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*.

Eschbach, Achim (red.)
1984 *Bùhler-Studien*. Band 1 en 2.
1987 *Karl Bùhler's Theory of Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Fleck, Christian
1987 "Rückkehr unerwünscht. Der Weg der österreichischen Sozialforschung ins Exil". In: F. Stadler (red.): *Vertriebene Vernunft I. Emigration und Exil österreichischer Wissenschaft 1930-1940*. Wien, München: Böhlau.

Hetzer, Hildegard
1988 *Eine Psychologie, die dem Menschen nützt*. Göttingen etc. Ch. Hogrefe.

Hezewijk, René van
1988 "Hoe zat het ook al weer met de theorie van Karl Bùhler". *Psychologie* 7.1988, 18-25.

Knobloch, Clemens, Stefan Schallenberger
1993 "Sprechhandlung und Sprachbetrachtung in der Sprachpsychologie um 1930". *Histoire, Épistemologie, Langage* 15/1, 81-109.

Musolff, Andreas
1990 *Kommunikative Kreativität. Karl Bùhlers Zweifelderlehre als Ansatz zu einer*

Theorie innovativen Sprachgebrauchs. Aachen: Alano Rader Publikationen.

Parreren, Carel van

1989 "Hoe zat het ook al weer met de theorie van Charlotte Bühler". *Psychologie* 10 (1989), 36-43.

Scheerer, Thomas

1980 *Ferdinand de Saussure. Rezeption und Kritik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Smith, Barry

1988 *Foundations of Gestalt Theory*. München: Philosophia.

1994 *Austrian Philosophy. The legacy of Franz Brentano*. Chicago, LaSalle: Open Court.

Swiggers, Pierre

1981 "Two Dimensions in Karl Bühler's Sign Theory". *Ars Semeiotica* 4, 53-56.

Toman, Jindřich

1995 *The Magic of A Common Language. Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*. Cambridge, London: The MIT Press.

Verburg, Pieter A.

1952 *Taal en Functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal vanaf de prae-humanistische philologie van Orleans tot de rationalistische linguïstiek van Bopp*. Wageningen: Veenman & Zonen.

Vonk, Frank

1989 "Wetenschapstheorie en axiomatische taaltheorie: Karl Bühlers 'Beginselen van het Taalonderzoek' (1934)". *Gramma, tijdschrift voor taalkunde* 13, 187-206.

1991 Recensie van Musolff 1990. In: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 1/3, 230-240.

1992 *Gestaltprinzip und abstraktive Relevanz. Eine wissenschaftshistorische Untersuchung zur Sprachaxiomatik Karl Bühlers*.

Wieland, Wolfgang

1992³ *Die aristotelische Physik. Untersuchung über die Grundlegung der Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.